

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਦੋ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ

ਸੰਜੀਵ ਗੌੜ

(ਸੰਜੀਵ ਗੌੜ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਉਤੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਦੋ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੌਰਾਨ ਉਹਨੇ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਨਾਟਕ-ਖੇਤਰ ਬਾਰੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛੇ। ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨੂੰ ਉਹਨੇ ਜਿਉਂ-ਦੀ-ਤਿਉਂ ਸਵਾਲਾਂ-ਜਵਾਬਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਾਪਣ ਦੀ ਥਾਂ 5 ਮਾਰਚ 1983 ਦੇ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁਲਾਕਾਤ-ਆਧਾਰਤ ਲੇਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ। ਦੂਜੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸਵਾਲਾਂ-ਜਵਾਬਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ 27 ਮਈ 1984 ਦੇ ਇੰਡੀਅਨ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਛਪੀ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਦੋਵਾਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦੇ ਪਰਸੰਗਕਰੂਪ ਛਾਪਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲੈ ਰਹੇ ਹਾਂ। -ਸੰਪਾਦਕ)

ਪਿੰਡਾਂ ਲਈ ਨਾਟਕ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲੱਗਿਆ ਜੀਵਨ

ਉਹ ਥੀਏਟਰ ਲਈ ਹੀ ਜਨਮਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਅਤਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ। ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹਰ ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਾਇਲ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਥੀਏਟਰ ਅਤੇ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਬਣੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਨਾਟ-ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਇਸ ਗਾਥਾਮਈ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣਦਾ ਹੋਵੇ। ਤੇ ਇਥੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹਰ ਕੋਈ ਉਹਨੂੰ ਜਾਤੀ ਤੌਰ ਉਤੇ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। “ਗੁਰਸ਼ਰਨ ? ਹਾਂ, ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਨਾਟਕ ਵੇਖੇ ਹਨ। ਉਹ ਖਰੀ ਨਾਟ-ਸਰਗਰਮੀ ਦੀ ਰੂਪ ਹੈ” —ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾਟ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰੋ, ਅਕਸਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਜਵਾਬ ਮਿਲੇਗਾ।

ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਥੀਏਟਰ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਭਾਂਤ ਦਾ ਆਦਮੀ ਹੈ ਰਵਾਇਤੀ ਹਸਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰਾ। ਉਹਦਾ ਥੀਏਟਰ “ਲੋਕਾਂ ਲਈ, ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ, ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਥੀਏਟਰ” ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵੇਖਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੋਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਹੀ ਯਾਦਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੋਲਣ ਸਮੇਂ ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਸੁਤੇ-ਸਿਧ

ਹੀ ਬੜੇ ਭਾਵ-ਪੂਰਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹਿਲਦੇ ਹਨ।

“ਮੈਂ 1929 ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ, ਜੋ ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਨਮਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਵੰਡ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਉਤੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, “ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਉਦੋਂ 15 ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਅਤੇ ਮੈਂ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੌਮਲ ਮਨ ਉਤੇ ਉਸ ਜੀਵਨ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਛਾਪ ਲੱਗ ਗਈ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਨਾ ਕਿੰਨਾ ਬੁਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਫਰਤ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ। ਮਨੁੱਖੀ ਮੰਦਹਾਲੀ ਨੂੰ ਏਨਾਂ ਨੇੜਿਉਂ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਬਦਲ ਹੀ ਗਿਆ।”

ਉਹ ਥੀਏਟਰ ਵੱਲ ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਦੋਂ ਆਇਆ ? “ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਜੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕ ਸੀ।” ਪਰ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਉਹਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਮੌੜ 1955 ਵਿਚ ਆਇਆ। ਉਹ ਚੇਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ, “ਮੈਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੰਚਾਈ ਅਫਸਰ ਵਜੋਂ ਭਾਖੜਾ-ਨੰਗਲ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਵਿਖੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ।

“ਭਾਖੜਾ ਵੇਖਣ ਆ ਰਹੇ ਰੂਸੀ ਆਗੂਆਂ, ਖੁਰਸਚੋਵ ਅਤੇ ਬੁਲਗਾਨਿਨ ਦੇ ਮਾਣ ਵਿਚ ਇਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਥੇਬੰਦਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਰਤ-ਨਾਟਿਅਮ ਨਾਚੀ ਇੰਦਰਾਨੀ ਰਹਿਮਾਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਦੇ ਹੋਰ ਸਿਰਕੱਢ ਕਲਾਕਾਰ ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਲਈ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਮਾਗਮ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਪੂਰੇ ਪੈਮਾਨੇ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਮੁੱਖ ਜਥੇਬੰਦਕ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਅਭਿਆਸ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਕਿਉਰਿਟੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।”

ਉਹਦੇ ਸੁਝਾਅ ਨੂੰ ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ : “ਇਹ ਮਜ਼ਦੂਰ ? ਹੂੰ! ਇਹ ਏਨੇ ਜੋਗੇ ਕਿਥੇ!!” ਤੇ ਇਹੋ ਉਹਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੌੜ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਸੋਚਿਆ, “ਇਹ ਪੈਸੇ ਦੇ ਪੁੱਤ ਦੌਲਤ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਤੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਇਜ਼ਾਰੇਦਾਰੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।” ਤੇ ਉਹਨੇ ਵੰਗਾਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ। ਉਹ ਮਾਣ ਨਾਲ ਆਖਦਾ ਹੈ, “ਕੁਝ ਚਿਰ ਮਗਰੋਂ ਮੈਂ ਉਥੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਲਈ ਇਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਮੁਫਤ ਜਥੇਬੰਦ ਕੀਤਾ। ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮਿਲਵਰਤਨ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ।”

ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕੈਲਾਸ਼ ਕੌਰ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। “ਸਾਡਾ ਵਿਆਹ 31 ਮਈ 1959 ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸੇ ਸਾਲ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿਵਸ ਉਤੇ ਅਸੀਂ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕ ਨਾਟਕ ਖੇਡਿਆ।” ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰੀ ਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੇ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਅੱਗੇ ਹੀ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦਾ ਗਿਆ। 1962 ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਸਿੰਜਾਈ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਹਦਾ ਮੇਲ ਇਪਟਾ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਮਿੱਤਰ ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ।

“ਇਕ ਵਾਰ ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਨੇ ਮੇਰਾ ਨਾਟਕ ਵੇਖਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਉਹ ਚੰਗਾ ਲੱਗਿਆ ਅਤੇ ਇਉਂ ਸਾਡੀ ਦੋਸਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬੰਬਈ ਬੁਲਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਤੇ ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਉਂਦਾ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਾਟਕ ਖੇਡਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸਾਥ ਉਹਦੇ ਪੂਰੇ ਹੋਣ ਤੱਕ ਰਿਹਾ।”

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ 1969 ਵਿਚ ਥੀਏਟਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਤੇ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਉਹ ਔਸਤਨ 120 ਸ਼ੋਅ ਸਲਾਨਾ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। “ਮੈਂ ਦੱਸਾਂ, ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਥੀਏਟਰ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਭੱਦਰ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੇਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਪੇਂਡੂ ਲੋਕ ਨਾਟਕ ਵੇਖਣ ਲਈ ਜਨਵਰੀ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਠੰਢ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਅਸਲ ਦਰਸ਼ਕ ਹਨ।”

ਉਹਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਹਨ। “ਮੇਰੇ ਬਹੁਤੇ ਨਾਟਕ ਸਥਾਪਨਾ-ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੁਲਿਸ-ਵਿਰੋਧੀ। ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਥੀਏਟਰ ਦਾ ਭਾਵ ਕੇਵਲ ਮਨਪਰਚਾਵਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਸਮਾਜਕ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।”

ਉਹ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ ਦੇ ਨਾਟਕ ‘ਜਿਨ੍ਹ ਸਚਿ ਪਲੈ ਹੋਇ’, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਦੇ ‘ਦੀਵਾ ਬੁੱਝ ਗਿਆ’, ਹਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ‘ਇਕ ਮਾਂ ਦੋ ਮੁਲਕ’ ਅਤੇ ਮੋਹਨ ਰਾਕੇਸ਼ ਦੇ ‘ਆਧੇ ਅਧੂਰੇ’ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਬੜੇ ਮੋਹ ਨਾਲ ਚੇਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ ਉਹਨੇ ਪੰਜਾਬ-ਭਰ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਵਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਆਪਣੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਬਾਰੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, “ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਲਿਆ—ਉਹਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਭਾਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ।”

ਉਹਨੂੰ ਅਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਝੱਲਣੀਆਂ ਪਈਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਨੇ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਡੁਲਾਇਆ। ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਾਂ, ਉਹ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। “ਮੈਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ 48 ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਡੀ. ਆਈ. ਆਰ. ਅਧੀਨ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।” ਉਹਦਾ ਕਸੂਰ ? ਉਹਨੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਨਾਟਕ—‘ਮਸ਼ਾਲ’ ਅਤੇ ‘ਤਖ਼ਤ ਲਾਹੌਰ’ ਕੀਤੇ ਸਨ। 1977 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਆਈ, ਉਹਨੂੰ ਬਾਇੱਜ਼ਤ ਬਹਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ 1980 ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਨੂੰ ਸਲਾਮ ਕਹਿਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਲੈ ਲਈ।

ਕਿਉਂ ? ਕੀ ਮੰਤਵ ਸੀ ਉਹਦਾ ? “ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਿੰਡਾਂ ਲਈ ਨਾਟਕ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੇਖੇ ਲਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ।”

ਤੇ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਉਹੋ ਕੁਝ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਹਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ—ਪਿੰਡਾਂ ਲਈ ਥੀਏਟਰ।

ਰੰਗਮੰਚ : ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੁਨੇਹੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਾਧਿਅਮ

- ? ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਅੰਗਮਈ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਇਕ ਮੋਰਚਾ, ਇਕ ਕੁਰਸੀ, ਤੇ ਹਵਾ ਵਿਚ ਲਟਕਦੇ ਲੋਕ' ਅਤੇ 'ਹਿੱਟ ਲਿਸਟ' ਦਾ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਗੀਵਿਊਆਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਸੁਨੇਹਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਦੋ-ਟੁੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਡਾ ਸੁਨੇਹਾ ਕੀ ਹੈ ?
- ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜ਼ਰਾਇਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਪੱਛੜੇ ਹੋਏ ਹਾਂ। ਇਹ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਗੈਰ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਸਾਡੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪਛੜੇਵੇਂ ਦਾ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਜੋ ਧਰਮ ਵੱਲ ਸਾਡੀ ਗੈਰ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਪਹੁੰਚ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਉਲਟ-ਇਨਕਲਾਬੀ ਤਾਕਤਾਂ ਇਸ ਪੈਂਤਰੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਫਿਰਕੂ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ—ਜੋ ਰਾਜ ਦੀ ਉਨੱਤੀ ਲਈ ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਗੱਲ ਹੈ—ਦੇ ਉਭਾਰ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਉਸ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਨਾ ਹਰੇਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਰਕਾਰ ਫਿਰਕੂ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ 'ਮਸ਼ਾਲ' ਅਤੇ 'ਤਖ਼ਤ ਲਾਹੌਰ' ਵਰਗੇ ਨਾਟਕ ਖੇਡ ਕੇ ਫ਼ਾਸ਼ੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਅੱਜ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਅਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਬਦੀ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਛੁਪ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵੱਲ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ।

? ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੀ ਵਰਤਮਾਨ ਹਾਲਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਕਰਨ ਰਾਹੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ?

 - ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪੁਚਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਸਾਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਔਸਤਨ 120 ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਇਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਲਗਭਗ 1,000 ਲੋਕ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਇਹਦਾ

ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਹਰ ਸਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ 1,20,000 ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਆਪਣਾ ਸੁਨੇਹਾ ਪੁਚਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਤਸੱਲੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

- ? ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹੇ ਦਲੇਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਨਾਟਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਦਹਿਸ਼ਤ ਪਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖਿਝਾ ਰਹੇ ਹੋ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ?
- ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਲੇਖਕ ਗ਼ਲਤ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਿਝਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ। ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਇਹਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈ। ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਕੌੜਾ ਲਗਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਖਿਝਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਗ਼ਲਤ ਝੁਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਮੇਰਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੈ।
- ? ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਹੋ? ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਨਾਟਕ 'ਇਕ ਕੁਰਸੀ, ਇਕ ਮੋਰਚਾ, ਤੇ ਹਵਾ ਵਿਚ ਲਟਕਦੇ ਲੋਕ' ਹੁਣ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹੋ ਅਤੇ ਇਹਨੂੰ ਕੀ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ?
- ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਪੇਂਡੂ ਚੰਗੇਰੇ ਸਰੋਤੇ ਹਨ। ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਇਕਾਗਰ-ਚਿੱਤ ਦਰਸ਼ਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ, ਸਾਡੀ 80 ਫੀਸਦੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਬਾਦੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰੀ ਲੋਕ ਸਿਨੇਮੇ ਅਤੇ ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਆਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ 'ਇਕ ਮੋਰਚਾ, ਇਕ ਕੁਰਸੀ, ਤੇ ਹਵਾ ਵਿਚ ਲਟਕਦੇ ਲੋਕ' ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆਂ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਪੂਰੀ-ਪੂਰੀ ਗਿਣਤੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਅਥਾਹ ਹੁੰਗਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਥਾਂ ਕੋਈ ਗੜਬੜ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।
- ? ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕਿੰਨੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਹਨ? ਮਨਭਾਉਂਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਕੀ ਰਿਹਾ ਹੈ?
- ਮੈਂ ਲਗਭਗ 28 ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਕੋ ਹੀ ਹੈ—ਜ਼ੁਲਮ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪੁਲਸੀਆਂ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਪਾਜ ਉਘੇੜਨਾ। ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣ। ਬਦੀ ਨੂੰ ਸਹਿਣਾ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਲਈ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰਥ ਉਦੋਂ ਹੀ ਹੋਵਾਂਗੇ, ਜਦੋਂ ਇਹਨੂੰ ਸਮਝ ਲਵਾਂਗੇ।

ਮੇਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਨਾਇਕ ਮਜ਼ਦੂਰ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਤਬਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਉਘੜਵਾਂ ਲੱਛਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚਲੀ ਬੇਚੈਨੀ, ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਫਿਰਕੂ

- ਦਹਿਸ਼ਤਵਾਦ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਹੋਏ ਉਭਾਰ ਵਰਗੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਤੁਰੰਤ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਪ੍ਰਗਟਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।
- ? ਤੁਸੀਂ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਰੰਗਮੰਚ ਵੱਲ ਕਿਵੇਂ ਪਲਟ ਗਏ ?
- ਇਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਮੇਰੀ ਪਹੁੰਚ ਵੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਉੱਨਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1954 ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਨੰਗਲ ਵਿਖੇ ਭਾਖੜਾ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਉਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਥੇ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੀ ਬਲਵਾਨ ਸ਼ਕਤੀ ਜੁਟਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੋ ਗਏ ਹਾਂ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਸਮਝਣਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਉਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੜਤਾਲ ਹੋਈ। ਉਦੋਂ ਹੀ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਟਕ 'ਹੜਤਾਲ' ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਰੰਗਮੰਚ ਨੂੰ ਇਕ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵਰਤ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ 1956 ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।
- ? ਤੁਸੀਂ ਲਗਭਗ ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ। ਤੁਹਾਡਾ ਅਨੁਭਵ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ ?
- ਕਮਾਲ ਦਾ। ਇਹ ਬੜਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਂ ਪਿਛਲੇ 30 ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਦੱਸਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਝਿਜਕ ਦੇ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਆਪਣਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣ ਲਈ ਰੰਗਮੰਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰਾ ਰੰਗਮੰਚ ਕੇਵਲ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਆਪਣਾ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣ ਲਈ ਇਕ ਮੰਚ ਵਜੋਂ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਰੰਗਮੰਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇਰੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਨਿੱਤਰਨ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰੇਰਣ ਦੇ ਮੰਤਵ ਵਾਲਾ ਰੰਗਮੰਚ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਇਕਮੁੱਠਤਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।
- ? ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੇ ਨੇੜਵੇਂ, ਸਗੋਂ ਸੰਘਣੇ ਸਬੰਧ ਸਨ। ਇਕ ਕਲਾਕਾਰ ਵਜੋਂ ਅਤੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਜੋਂ ਤੁਸੀਂ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਕੀ ਸੋਚਦੇ ਹੋ?
- ਮੈਂ 1960 ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕਲਾ ਕੇਂਦਰ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਨਾਟਕ ਵੇਖਣ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੀਆਂ ਕੁਝ ਫਿਲਮਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ 'ਦੋ ਬੀਘਾ ਜ਼ਮੀਨ' ਪਸੰਦ ਸਨ। ਮਗਰੋਂ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਇਠਾ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਏ।

ਉਹ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਵਚਨਬੱਧ ਅਦਾਕਾਰ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ, ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣ ਸਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹਦਾ ਪਿਆਰ ਅਤਿਅੰਤ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਭਰਿਆ ਸੀ। ਅੱਜ ਮੈਂ ਬਲਰਾਜ ਦਾ ਵਿਗੋਚਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਸੂਬੇ ਵਿਚਲੀ ਵਰਤਮਾਨ ਗੜਬੜ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹਨੇ ਤੁਰੰਤ ਪੰਜਾਬ ਆ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਫਿਰਕੂ ਤਣਾਅ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਉਹਨੇ ਇਥੇ ਡੇਰਾ ਪਾ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਾ।

? ਰੰਗਮੰਚ ਵਿਚਲੇ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਦੋ ਰੁਝਾਨਾਂ ਬਾਰੇ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਗਲੀਆਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ?

• ਕਿਉਂਕਿ ਰੰਗਮੰਚ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕੇਵਲ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਰੰਗਮੰਚ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਗਲੀਆਂ ਦਾ ਨਾਟਕ ਢੁੱਕਵਾਂ ਰੰਗਮੰਚ ਹੈ।

? ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਬਦੇਸੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ?

• ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, ਮੈਂ ਰੂਸੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਜੈ ਤੇਂਦੂਲਕਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਬੋਲੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ-ਸ਼ੱਕ, ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਮੋਹਨ ਰਾਕੇਸ਼ ਬੜਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਕੁਝ ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ‘ਅਸਾੜ ਦਾ ਏਕ ਦਿਨ’ ਅਤੇ ‘ਆਧੇ ਅਧੂਰੇ’। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਐਲਖ ਅਤੇ ਆਤਮਜੀਤ ਚੰਗੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਭਾਰਤੀ ਰੰਗਮੰਚ ਵਿਚ ਇਕ ਅਹਿਮ ਘਟਨਾ ਹੈ।

ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਆਪਣੇ ਗਰੁੱਪ ਹਨ—ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਟ ਕਲਾ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਕੂਲ ਆਫ਼ ਡਰਾਮਾ। ਦੋਵਾਂ ਗਰੁੱਪਾਂ ਵਿਚ ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਕ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਦਾਕਾਰ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਅਦਾਕਾਰ ਲੜਕੇ-ਲੜਕੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਹਨ। ਪੰਚਾਇਤਾਂ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀਆਂ ਵੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਟਕ ਕਰਵਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਨਵੰਬਰ 1984 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਕ ਸੱਦੇ ਉਤੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਬੰਬਈ ਵਿਖੇ ਨਾਟਕ ਖੇਡਣ ਗਏ ਸਨ। ਪਿਛਲੇ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁਖਦਾਈ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਿੱਚ ਕਰ ਰਹੀ ਦੁਪਾਸੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਵਿਰੁੱਧ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਖੇਤਰ ਦੀ ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਿਰਭੈ, ਈਮਾਨਦਾਰ ਅਤੇ ਗੂੰਜਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਦੇ ਇਕ ਥਾਣੇ ਦੇ ਨੌਂ ਪੁਲਸੀਆਂ ਨੇ ਫੜ ਕੇ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਲੰਮੀ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਭਰੀ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ। ਫੇਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲਈ ਗੱਡੀ

ਚੜ੍ਹਨ ਗਏ ਨਾਟਕ-ਟੋਲੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਫੜ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਹਿੰਦੀ ਦੈਨਿਕ ਜਨਸੱਤਾ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਅਨੁਸਾਰ “ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਰਸਨਾਕ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਗਈ ਹੈ।... ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਾਮਿਆਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਏਨਾਂ ਵੱਧ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਵਰਗੀ ਸਮਾਜਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹਸਤੀ ਵੀ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕੀ।” ਅਮੋਲ ਪਾਲੇਕਰ ਅਤੇ ਰੋਹਿਨੀ ਹਤਾਂਗੜੀ ਸਮੇਤ ਬੰਬਈ ਦੇ ਫਿਲਮੀ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਸਤੀਆਂ ਨੇ ਥਾਣੇ ਜਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸੱਚ ਦੱਸਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਅਨੇਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਨੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ। ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਅੜੀ ਫੜ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਲੋਕ-ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਅ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਪਰ, ਹਿੰਦੀ ਸਪਤਾਹਿਕ ਦਿਨਮਾਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, “ਰਿਹਾਈ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਸਵਾਲ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਲੋਕਰਾਜ ਵਿਚ ਲੋਕਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮਰਥਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਘੋਰ ਨਿਰਾਦਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?”